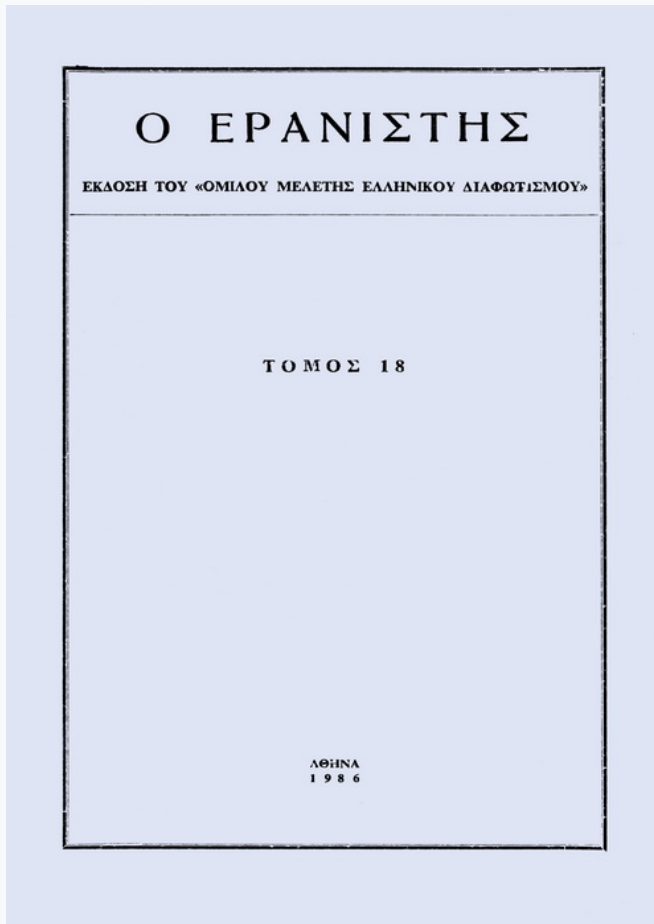

The Gleaner

Vol 18 (1986)

Οι «Λόγοι Εκκλησιαστικοί» Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων και ο «Ύμνος εις την Ελευθερίαν» του Διονυσίου Σολωμού (Σημεία επαφής και στοιχεία παράλληλα)

Βασίλης Ιω. Τόγιας

doi: [10.12681/er.293](https://doi.org/10.12681/er.293)

To cite this article:

Τόγιας Β. Ι. (1986). Οι «Λόγοι Εκκλησιαστικοί» Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων και ο «Ύμνος εις την Ελευθερίαν» του Διονυσίου Σολωμού (Σημεία επαφής και στοιχεία παράλληλα). *The Gleaner*, 18, 163–184. <https://doi.org/10.12681/er.293>

**ΟΙ «ΛΟΓΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΙ»
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ
ΚΑΙ Ο «ΥΜΝΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΝ» ΤΟΥ ΔΙΟΝ. ΣΟΛΩΜΟΥ
(Σημεία ἐπαφῆς καὶ στοιχεῖα παράλληλα)**

Μιά πνευματική ἐνασχόλησή μου με ὑποχρέωσε νὰ διαβάσω ἀποσπάσματα ἀπὸ Λόγους τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, ποὺ εἶχαν συμπεριληφθεῖ στὰ πρῶτα γιὰ τὴ Μέση Ἐκπαίδευση (γιὰ τὸ «Ἑλληνικὸ Σχολεῖο») «Νεοελληνικὰ Ἀναγνώσματα» (1884). Ἡ ἀπλή ἀνάγνωση μερικῶν περικοπῶν ἀπὸ τοὺς Λόγους αὐτοὺς μοῦ ἔφερε στὴ μνήμη, χωρὶς νὰ καταβάλω ἰδιαίτερη προσπάθεια, στίχους ἢ στροφῆς ἀπὸ τὸν «Ὑμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Διον. Σολωμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἀναδρομὴ μου στὴ σολωμικὴ βιβλιογραφία (ὅση μπόρεσα νὰ ἔχω ὑπόψη μου) εἶδα ὅτι κανεὶς ὡς τῶρα δὲν ἔχει θίξει αὐτὸ τὸ θέμα. Παραθέτω λοιπὸν τὰ ἀντίστοιχα χωρία, προσθέτω καὶ ἄλλα ὅμοια στοιχεῖα, προχωρῶ στὴ διερεύνησή τους καὶ σημειῶνω τὶς παρατηρήσεις καὶ τὰ συμπεράσματά μου.

Α΄

Ἀπὸ τοὺς πολλοὺς Λόγους τοῦ γνωστοῦ λόγιου καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ρήτορα Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων¹ πολὺ λίγοι ἔχουν διασωθεῖ. Ἀπὸ αὐτοὺς ξεχωρίζουν οἱ Λόγοι ποὺ ἐκφώνησε ὁ

---

1. Σημειώνουμε τὴν κυριότερη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Κ. Οἰκονόμο: Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 731-736 (στὴ σ. 734, ὑποσ. 2, ὁ Σάθας παραθέτει τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία). Ἀναστ. Ν. Γούδας *Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν τοῦ Γένους*, τ. Α΄, Ἀθήνα 1872, σ. 169-206. Κ. Ζησίου, *Διδάσκαλοι τοῦ Γένους*, Ἀθήνα 1915. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ. Α΄, Ἀθήνα 1920, σ. 145 κ.ἐξ. Δ. Σ. Μπαλάνος, «Οἰκονόμος Κωνσταντῖνος ὁ ἐξ Οἰκονόμων», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. 18, Ἀθήνα 1932, σ. 759-761 (καὶ ἀνάτυπο, Ἀθήνα 1932). Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ὁ Κοραῖς καὶ ἡ ἐποχὴ του* [Βασικὴ Βιβλιοθήκη 9], Ἀθήνα 1953, σ. 51-55. π. *Ἐκκλησία*, τ. ΛΔ΄, ἄρ. 24, Ἀθήναι 15 Δεκεμβρίου 1957 (Ἀφιέρωμα στὸν Κων. Οἰκονόμο). Ἀθαν. Γερομίχαλος, «Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. Β΄, 1957 (καὶ ἀνάτυπο, Θεσσαλονίκη 1957).

Οικονόμος στην ελληνική εκκλησία της Ὀδησοῦ στα χρόνια 1821-1822². Ἀνάμεσά τους εἶναι ὁ «Λόγος περὶ συνεισφορᾶς»³. Ἡ ἑλληνική Ἐπανάσταση τοῦ 1821 βρισκόταν τότε στὴν ἀρχὴ τῆς καὶ ἀντιμετώπιζε δυσκολίες καὶ ἀνάγκες. Ὁ Οἰκονόμος μὲ τὸ Λόγο του «Περὶ συνεισφορᾶς» ἀπευθύνεται στοὺς Ἕλληνες τῆς Ὀδησοῦ καὶ κατ' ἐπέκταση στοὺς Ἕλληνες τῆς Ρωσίας: τοὺς παρακινεῖ νὰ πάψουν νὰ εἶναι «ἀργοὶ καὶ ἀκίνητοι», ἀπὸ φιλαυτία, καὶ μὲ τὴ συνεισφορά τους νὰ βοηθήσουν τοὺς πάσχοντες ὁμογενεῖς. Γιὰ νὰ τοὺς συγκινήσει τοὺς προσκαλεῖ νὰ μεταβοῦν «νοερῶς ὡς φιλοθεάμονες εἰς τὸ θέατρον τῶν δεινῶν τῆς πολυπαθοῦς ἡμῶν πατρίδος»⁴. Ἀπὸ «τὰς φοβερὰς τῆς πατρίδος δραματουργίας» ὁ Οἰκονόμος προβάλλει μὲ τὸ Λόγο του δύο σκηνές: Στὴν πρώτη σκηνὴ περιγράφει μιὰ, ὑποθετικὴ βέβαια ἢ φανταστικὴ, «μάχην ξηρᾶς»⁵. Ἡ δεύτερη σκηνὴ παίζεται στὴ θάλασσα καὶ παριστάνει «τοὺς συμπατριώτας πῶς ναυμαχοῦσι κατὰ τῶν ἀσεβῶν»⁶. Καὶ στὶς δύο σκηνές τὸ θέαμα τοῦ πολέμου «εἶναι δεινὸν καὶ τὰ παρεπόμενα δεινὰ καὶ ἔλεεινά»⁷.

1. Ὁ Κ. Οἰκονόμος μὲ τὴν παραπάνω δομὴ τοῦ Λόγου του προβάλλει (ρητορικὰ) τὸν πόλεμο (καὶ τὰ δεινὰ του) διαδοχικὰ σὲ δύο χωριστὰ ἐπίπεδα: ἓνα (τὸ πρῶτο) στὴ στεργιὰ καὶ ἓνα (τὸ δεύτερο) στὴ θάλασσα. Τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ Δ. Σολωμὸς στὸν «Ἕγμνο»: «περιγράφει» ἢ προβάλλει (ποιητικὰ) τὰ κυριότερα γεγονότα τοῦ Ἀγῶνα, ποὺ ἔγιναν στὴ στεργιὰ καὶ στὴ θάλασσα ὡς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔγραψε τὸ ποίη-

2. Δημοσιεύτηκαν μὲ τὸν τίτλο: *Λόγοι ἐκκλησιαστικοὶ ἐκφωνηθέντες ἐν τῇ γραικικῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ὀδησοῦ, κατὰ τὸ ΑΩΚΑ-ΑΩΚΒ ἔτος, ὑπὸ τοῦ Οἰκονόμου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου, καὶ καθολικοῦ Ἱεροκήρυκος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ πασῶν τῶν Ὀρθοδόξων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν Κωνσταντίνου πρεσβυτέρου, τοῦ ἐξ Οἰκονόμου γενεαλογουμένου, Συνέδρου τοῦ τῆς ἐν Πετροπόλει Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας Συλλόγου*— *Ἐτυπώθησαν φιλοτίμῳ δαπάνῃ Ἰωάννου Π. Βόζου τοῦ Πελοποννησίου, Ὑποναύαρχου, καὶ Ἱπ. τῶος Ρωσικοῦ. Ἐν Βερολίῳ. Ἐκ τῆς τυπογραφίας τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν. ΑΩΑΓ.* Ὑπάρχει καὶ ἄλλη ὁμοίτυπη ἐκδόσις — δηλ. μὲ τὸν ἴδιο τίτλο, τὴν ἴδια χρονολογία, τὶς ἴδιες σελίδες κτλ. — μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι παραλείπονται τὰ «ἀξιώματα» τοῦ Οἰκονόμου καὶ τὸ ὄνομά του δηλώνεται μόνον μὲ τὰ ἀρχικά: «ὑπὸ Ο.Κ.Ο.» Οἱ σχετικὲς παραπομπές μας ἀναφέρονται σ' αὐτὲς τὶς δύο ἐκδόσεις. Οἱ *Λόγοι* τοῦ Οἰκονόμου ἀναδημοσιεύτηκαν μὲ τὸν τίτλο: Κων. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, τ. Α', *Λόγοι*, ἐπιμέλεια Θεοδ. Κ. Σπεράντσα, Ἀθήνα 1971. Οἱ παραπομπές στὴν ἐκδόσις αὐτὴ γίνονται μὲ τὴ συντομογραφία: Θ. Σπεράντσα.

3. «Λόγος περὶ συνεισφορᾶς. (Ἐξεφωνήθη ἐν τῇ γραικικῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ὀδησοῦ, τῇ Κυριακῇ τῆς Ὀρθοδοξίας, Μαρτίου 1, 1822)», *ἀ.π.*, σ. 105-146· Θ. Σπεράντσα, σ. 113-156.

4. *ἀ.π.*, σ. 133· Θ. Σπεράντσα, σ. 142.

5. *ἀ.π.*, σ. 133-135· Θ. Σπεράντσα, σ. 142-144.

6. *ἀ.π.*, σ. 135-136· Θ. Σπεράντσα, σ. 144-145.

7. *ἀ.π.*, σ. 135· Θ. Σπεράντσα, σ. 144.

μα. Δηλ. προβάλλει και αυτός τὸν πόλεμο (καὶ τὰ δεινά του) διαδοχικὰ σὲ δύο χωριστὰ ἐπίπεδα: Ἐνα (τὸ πρῶτο) στὴ στεργιά και ἕνα ἄλλο (τὸ δεύτερο) στὴ θάλασσα.

Ἡ ὁμοιότητα αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ μείνει ἀπαρατήρητη. Ἄλλωστε τὸ ἀντίκρουσμα τοῦ γενικοῦ θέματος μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο δὲν παρουσιάζει καμιά πρωτοτυπία, ποὺ νὰ προκαλεῖ ἰδιαίτερη προσοχή.

2. Ὁ Οἰκονόμος γιὰ νὰ αἰσθητοποιήσει και νὰ ζωντανέψει τὴν περιγραφή τοῦ πολέμου χρησιμοποιεῖ τὴν προστακτικὴ «ἰδοῦ», ποὺ παίρνει δεικτικὴ ἢ ἄλλη ἐπιρρηματικὴ σημασία: «Τὶ βλέπομεν εἰς τὴν πρῶτην σκηνήν; Μάχην τῆς ξηρᾶς--- Ἰδοῦ τὰ δύο τῶν πολεμίων στρατεύματα--- Ἰδοῦ συγκινούνται--- Ἰδοῦ ἡ σάλπιγξ βοᾷ---» κ.ἄ.⁸ Καὶ ὁ Σολωμὸς στὸν «Ἕγμνο», κατὰ τὴν ποιητικὴ περιγραφή τῶν γεγονότων τοῦ πολέμου, χρησιμοποιεῖ γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ τὴν προστακτικὴ «ἰδοῦ» μὲ ἐπιρρηματικὴ-δεικτικὴ σημασία: «Ἰδοῦ ἐμπρός σου ὁ τοῖχος στέκει» (στρ. 35), «Τῆς Κορίνθου ἰδοῦ και οἱ κάμποι» (στρ. 75).

Και στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ὁμοιότητα θὰ μπορούσε νὰ μείνει ἀπαρατήρητη. Ἡ χρῆση τῆς λέξης «ἰδοῦ» στὸ ρητορικὸ λόγο μὲ ἐπιρρηματικὴ-δεικτικὴ ἢ ἄλλη σημασία, εἶναι συνηθισμένη. Κατὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ και γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ τὴ χρησιμοποιεῖ σὲ εὐρύτερη ἔκταση και ὁ Κάλβος⁹.

3. Ἀρχίζοντας τὴν περιγραφή τῆς φανταστικῆς ἢ ὑποθετικῆς μάχης ὁ Οἰκονόμος λέει: «Τὶ βλέπομεν εἰς τὴν πρῶτην σκηνήν; Μάχην τῆς ξηρᾶς--- Ἰδοῦ τὰ δύο τῶν πολεμίων στρατεύματα βλέποσι μακρόθεν πρὸς ἄλληλα κατὰ πρῶτον, παλλόμενα τὴν καρδίαν. Ἰδοῦ συγκινούνται, και προχωροῦσι κατ' ἀλλήλων ἐνθουσιῶντα. Χιλιάδες ἀνθρώπων--- βηματίζουσιν ὁμοθυμαδὸν πρὸς τὸ χάος τὸ τοῦ θανάτου. Σκαρδαμύττουσι τὰ βλέφαρα πρὸς τὰς πρῶτας ἀστράπας τῆς ἀψιμαχίας. Εἰς ὄλους εὐθὺς φαίνεται ὅτι δύοι ὁ ἥλιος τῆς ζωῆς»¹⁰.

Ἡ ἐντύπωσή μου ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση αὐτῆς τῆς περικοπῆς συνδέθηκε (δὲν ξέρω πῶς, ἴσως συνειρμικά) μὲ τὶς δύο ὁμοιότητες, ποὺ σημείωσα παραπάνω (1 και 2). Τότε ἡ σκέψη μου πῆγε στὸν «Ἕγμνο εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Δ. Σολωμοῦ και εἰδικότερα στὶς στροφές, ποὺ ἀναφέρονται στὴ μάχη-ἄλωση τῆς Τριπολιτσᾶς. Συγκεκριμένα μοῦ δημιουργήθηκε ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ παραπάνω περικοπὴ ἀπὸ τὸ Λόγο

8. ὁ.π., σ. 133-135. Ὁ. Σπεράντσας, σ. 142-143, 144.

9. Ἀνδρέου Κάλβου, *Ἡ Αῦρα*, ἔκδ. Φέξη, Ἀθήνα 1911 (περιέχει και τὰ Λυρικά). Ὡδές: «Εἰς Σούλι» (στρ. 12, 26, 29), «Ἡ Βρετανικὴ Μοῦσα» (στρ. 5, 14, 15), «Ὁ Ὁκεανός» (στρ. 6, 11, 35), «Τὰ Ἐφαιστεια» (στρ. 12, 22, 37), «Εἰς Σάμον» (στρ. 6, 20), «Εἰς Ψαρά» (στρ. 14), κ.ἄ.

10. ὁ.π., σ. 133. Ὁ. Σπεράντσας, σ. 142.

του Οικονόμου έχει νοηματικές, φραστικές, ακόμη και «παραστατικές» ομοιότητες με τις στροφές 35-39 του «Ύμνου»¹¹:

Ἴδου ἔμπρός σου ὁ τοῖχος στέκει
 Τῆς ἀθλίας Τριπολιτσᾶς·
 Τώρα τρόμου ἀστροπελέκι
 Νὰ τῆς ρίψεις πιθυμᾶς.

Μεγαλόψυχο τὸ μάτι
 Δείχνει, πάντα ὅπως νικεῖ,
 Καὶ ἄς εἴν' ἄρματα γεμάτη
 Καὶ πολέμιαν χλαλοή.

Σοῦ προβαίνουνε καὶ τρίζουν
 Γιὰ νὰ ἴδεις πὼς εἴν' πολλὰ·
 Δὲν ἀκοῦς ποὺ φοβερίζουν
 Ἄνδρες μύριοι καὶ παιδιὰ;

Λίγα μάτια, λίγα στόματα
 Θὰ σᾶς μείνουνε ἀνοιχτά
 Γιὰ νὰ κλαύσετε τὰ σώματα,
 Ποὺ θε νᾶβρει ἡ συμφορά.

Κατεβαίνουνε, καὶ ἀνάφτει
 Τοῦ πολέμου ἀναλαμπή·
 Τὸ τουφέκι ἀνάβει, ἀστράφτει,
 Λάμπει, κόφτει τὸ σπαθί¹².

Ἔστερα σκέφτηκα: Ποιὰ σχέσηη μπορεῖ νὰ ἔχει ὁ Κ. Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων με τὸν Διονύσιο Σολωμὸ ἢ, καλύτερα, ποιὰ σχέσηη μπορεῖ νὰ ἔχει ἕνας ρητορικός λόγος τοῦ Οἰκονόμου με ἕνα ποιητικὸ δημιούργημα, ἔστω καὶ νεανικό, τοῦ Σολωμοῦ; Ἡ ἀπάντησή στη σκέψη μου αὐτὴ στὴν ἀρχὴ ἦταν κατηγορηματικὰ ἀρνητικὴ: καμία σχέσηη¹³.

11. Γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Ἑμνου ἀκολοιθῶ τὴν ἐκδοσὴ: Διονυσίου Σολωμοῦ Ἔπαντα, τ. Α', Ποιήματα, ἐπιμέλεια-σημειώσεις Λίνου Πολίτη, β' ἐκδ., Ἴκαρος [Ἀθήνα] 1961, σ. 71-97. Ἔχω μόνον προσαρμόσει μερικοὺς ρηματικοὺς τύπους στοὺς κανόνες τῆς Γραμματικῆς τῆς Δημοτικῆς γλώσσας: (νὰ ρίψης = νὰ ρίψεις).

12. Ἀπὸ τὴν παραπάνω πεζὴ περικοπὴ ξεχωρίζω ἐπιπλέον τὴ φράση «παλλόμενα τὴν καρδίαν». Θυμίζει τὸν πρῶτο στίχο τῆς στρ. 61 τοῦ Ἑμνου: «Τῆς καρδιάς κτωπίες βροντᾶνε».

13. Ὁ Κ. Οἰκονόμος καὶ ὁ Διονύσιος Σολωμὸς εἶναι διαφορετικὲς πνευματικὲς φησιογνωμίες. Ἡ προσέγγισή τους στὸ γενικότερο χῶρο τοῦ πνεύματος ἀποκλείστηκε ὅταν (γύρω στὰ 1820) ὁ Οἰκονόμος ἐγκατέλειψε τὴν ἀνακαινιστικὴ διδασκαλία τοῦ

4. Ὡστόσο, συνεχίζοντας ὁ Οἰκονόμος τὴν περιγραφή τῆς μάχης λέει: «Ὁλος ὁ αἰὼν τοὺς φαίνεται [στοὺς στρατιῶτες, στοὺς πολεμιστές] συνεσταλμένος εἰς μίαν καὶ μόνην, τὴν τῆς μάχης στιγμήν. Καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν καὶ τὸ πᾶν ἕκαστος αὐτῶν ἀθρόον βλέπει συγκεντρωμένον εἰς τὴν ὁποῖαν πατεῖ σπιθαμὴν τοῦ ἐδάφους»¹⁴.

Τὴν ἴδια ὀριακὴ ψυχικὴ κατάσταση τῶν πολεμιστῶν — κορυφαία στιγμή τῆς μάχης — ἐκφράζει μὲ τὴν ἴδια θεματικὴ εἰκόνα καὶ μὲ ἀναμφισβήτητη νοηματικὴ καὶ φραστικὴ ὁμοιότητα (ταύτιση, θὰ λέγαμε) καὶ ὁ Σολωμὸς στὴ στροφή 62 τοῦ Ὑμνου:

Οὐρανὸς γι' αὐτοὺς δὲν εἶναι,
Οὐδὲ πέλαγο, οὐδὲ γῆ.
Γι' αὐτοὺς ὅλους τὸ πᾶν εἶναι
Μαζωμένο ἀντάμα ἐκεῖ¹⁵.

Κοραῖ, στὴν ὁποία εἶχε ὑποταχθεῖ κατὰ τὰ νεανικά του χρόνια, καὶ ἔκανε τὴ στροφή, ποὺ τὸν ἔφερε στὴ γλωσσικὴ, πνευματικὴ καὶ θρησκευτικὴ συντήρηση (βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ὁ Κοραῖς καὶ ἡ Ἐποχὴ του*, ὁ.π., σ. 53-55). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα στοὺς Λόγους τοῦ Οἰκονόμου εἶναι ἔκδηλα καὶ ἄλλα ἀντισλωμικά στοιχεῖα (τῆς ὀριμότητος τοῦ Σολωμοῦ) ὅπως ἡ πολυλογία, ἡ μακρολογία, οἱ συχνὲς ἐπαναλήψεις. Ὡστόσο εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι δὲν ἔλειψε ὁ παραλληλισμὸς — σὲ εἰρύτερο ἐπίπεδο — τοῦ Κ. Οἰκονόμου μὲ τὸν Διονύσιο Σολωμό: «Τριλογία ἱερὰ καὶ ἀθάνατος, Ὁ μὲν Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, Ἄγγελος ταξιάρχης τῆς Ὀρθοδόξου ἡμῶν Πίστεως καὶ φωτεινὸς ῥήτωρ τῆς Ἐκκλησίας μας, κλείει τὴν πρόδρομον θρησκευτικὴν Ἑλλάδα ὁ δὲ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, Ἄγγελος ταξιάρχης τοῦ κατὰ βαρβάρων Ἀγῶνος μας, κλείει τὴν πρόδρομον πολιτικὴν Ἑλλάδα, ὁ δὲ Διονύσιος Σολωμὸς, Ἄγγελος ταξιάρχης τῆς Ἐθνικῆς ποιησεῶς μας, κλείει τὴν πρόδρομον Καλλιτεχνικὴν Ἑλλάδα» («Οἱ κατὰ τὴν κηδεῖαν καὶ ταφὴν τοῦ Οἰκονόμου ἐκφωνηθέντες λόγοι. II. Ὁ ὑπὸ τοῦ [Ἀνδρέου] Ρηγοπούλου ἐκφωνηθεὶς ἐπιτάφιος λόγος», π. *Ἐκκλησία*, ὁ.π., σ. 523). Σημειώ- νομε ἀκόμη ὅτι ὁ Σολωμὸς ἔχει κάποια σχέση καὶ μὲ τὸ ρητορικὸ λόγο: στὰ νεανικά του χρόνια εἶχε ἐκφωνήσει δύο λόγους, ἐπικηδεῖο σὲ συσπουδαστὴ του (1820) καὶ ἐπιμνημόσυνο (ἐγκώμιο) στὸν ποιητὴ Φώσκολο (1827). Βλ. Διονυσίου Σολωμοῦ, *Ἄπαντα*, Παράρτημα, *Ἰταλικά (ποιήματα καὶ πεζά)*, μετάφραση Λίνου Πολίτη μὲ συνεργασία Γ. Ν. Πολίτη, Ἰκαρὸς [Ἀθήνα] 1960, σ. 65-70, 76-97 καὶ 132-137.

14. ὁ.π., σ. 133· Θ. Σπεράντσας, σ. 142.

15. Τὴν ἴδια θεματικὴ εἰκόνα μὲ τὶς ἴδιες ὁμοιότητες (νοηματικὴ καὶ λεκτικὴ) θὰ χρησιμοποιήσει πολὺ ἄργότερα (1847-1857) ὁ Σολωμὸς καὶ στὸ ποίημά του «Τὸ Ἑλλη- ληνικὸ караβάκι», γραμμένο σὲ ἰταλικὴ γλῶσσα: «Τὸ τρανὸ ἀρχοντόπουλο ρώτησε: «Ποῦ πᾶς;» Καὶ τοῦ λέει τὸ ξαρμάτωτο τὸ караβάκι: «Πηγαίνω ἀπὸ τὴ μιά θάλασσα στὴν ἄλλη». «Σταμάτα εὐθὺς κι ἀκολούθημα ὅπου σὲ τραβήξω, εἰς ποῦ ἀπὸ τὴ μιά στὴν ἄλλη θάλασσα πηγαίνεις». Μιά στιγμή ἦταν ἐκείνη, μιά στιγμή μονάχα· μὰ τότε οὔτε πιά στεριά οὔτε θάλασσα οὔτε οὐρανὸς οὔτε κανεῖς Θεὸς ἐκεῖ· μόνο ἡ Λευτεριά ὀλόβολη στήνотαν μὲς στὰ στήθη ἐκεῖνα» (Μετάφραση Λίνου Πολίτη μὲ συνεργασία Γ. Ν. Πολίτη, ὁ.π., σ. 98). Ἐδῶ ἔχομε ἐπιπλέον τὴν ὁμοιότητα τῆς φράσης «μιά στιγμή ἦταν ἐκείνη, μιά στιγμή μονάχα», μὲ τὴν ἀντίστοιχη φράση ἀπὸ τὴν παραπάνω περικοπὴ τοῦ Λόγου τοῦ Οἰκονόμου: «Ὁλος ὁ αἰὼν συνεσταλμένος εἰς μίαν καὶ μόνην, τὴν τῆς μάχης στιγμήν».

Ἐο συσχετισμὸς τῶν παραπάνω παραθεμάτων ἐκλόνισε τὴν ἀρχική μου σκέψη, ὅτι δηλ. δὲν ἠμπορεῖ νὰ ὑπάρχει σχέση ἀνάμεσα στὸ Λόγο τοῦ Οἰκονόμου καὶ στὸν Ὑμνο τοῦ Σολωμοῦ. Ἐδῶ πλέον ἔχουμε μιὰ τέτοια ὁμοιότητα, πὸν λὲς ὅτι ὁ ἕνας ἀντιγράφει τὸν ἄλλον.

5. Συνεχίζοντας τὴν περιγραφή τῆς μάχης ὁ Οἰκονόμος προβάλλει μὲ τὸ Λόγο του εἰκόνες ὡμοῦ ρεαλισμοῦ: «Ἐδῶ σπαρταροῦσι χεῖρες καὶ πόδες, ἐκεῖ ἀχνίζουσι καρδία καὶ σπλάχνα, ἀλλοῦ κυλίνονται σωματίων, ὡς δένδρων, κορμοί, καὶ παρέκει σφενδονίζονται κεφαλαὶ χασκουσι εἰσέτι φοβερῶς κατὰ τοῦ φονέως»¹⁶.

Ἄομοιες εἰκόνες προβάλλει μὲ ὡμὸ ρεαλισμὸ καὶ ὁ Σολωμὸς στὶς στροφὲς 64 καὶ 65 τοῦ Ὑμνου:

Κοῖτα χέρια ἀπελπισμένα
Πῶς θερίζουνε ζωές!
Χάμου πέφτουνε κομμένα
Χέρια, πόδια, κεφαλές,

Καὶ παλάσκες καὶ σπαθία
Μὲ ὄλοσκόρπιστα μυαλά,
Καὶ μὲ ὀλόσχιστα κρανία
Σωθικὰ λαχταριστά.

Καὶ στὰ παραπάνω παραθέματα ἀπὸ τὸ Λόγο τοῦ Οἰκονόμου καὶ ἀπὸ τὸν Ὑμνο τοῦ Σολωμοῦ οἱ νοηματικὲς καὶ οἱ φραστικὲς ὁμοιότητες εἶναι ὀλοφάνερες. Οἱ θεματικὲς εἰκόνες εἶναι ἴδιες. Τὸ ἀποτελεσμα γιὰ τὸν ἀναγνώστη ἢ τὸν ἀκροατὴ εἶναι τὸ ἴδιο. Τὸ ἔχει καθορίσει ὁ Οἰκονόμος, ὅπως σημειώσαμε στὴν ἀρχή: τὸ θέαμα τοῦ πολέμου «εἶναι δεινὸν καὶ τὰ παρεπόμενα δεινὰ καὶ ἐλεεινά».

6. Σημειώνουμε ἀκόμη μερικὲς ἄλλες ὁμοιότητες-ἀντιστοιχίες:
α) *Οἰκονόμος*: «Σώματα καλὰ καὶ γεναῖα, ὡς δένδρα ὑψηλά, καταπίπτουσι, βαρυστένακτα καὶ ἄλλα συσσωρεύονται ἄλλεπάλληλα, ὡς ἀσταχύων δράγματα εἰς τοὺς ἄλωνας»¹⁷.

Σολωμὸς (Ὑμνος, στρ. 51):

Τόσα πέφτουνε τὰ θερισμένα
ἀστάχια εἰς τοὺς ἀγρούς·
Σχεδὸν ὅλα ἐκεῖα τὰ μέρη
Ἐσκεπάζοντο ἀπ' αὐτοῦς¹⁸.

16. ὀ.π., σ. 134· Θ. Σπεράντσας, σ. 143.

17. ὀ.π., σ. 134· Θ. Σπεράντσας, σ. 143.

18. Σημειώνουμε τὴ γνώμη ὅτι ἡ εἰκόνα τῆς στρ. 51 τοῦ Ὑμνου μὲ τὰ θερισμένα στάχια κτλ. ἔχει τὴν πηγὴ τῆς στὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὀμήρου: «Ἀναπλάττει» τοὺς στίχ. Λ 67-71. Βλ. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι*, Ἀθήνα 1943, σ. 18.

β) *Οικονόμος*: «Μογγύζουσιν ἐλεεινῶς οἱ τραυματισμένοι καὶ ψυχορραγοῦσιν ὑπὸ τοὺς πόδας τῶν ἵππων»...

Σολωμὸς ("Ὑμνος, στρ. 108):

Σφαλερὰ τετραποδίζουσι

Πλήθος ἄλογα[...]

Καὶ πατοῦν εἰς τὰ κορμιά.

γ) *Οικονόμος*: «Κρουνοὶ καὶ ρεῖθρα θερμῶν αἱμάτων μεθούσι τὴν γῆν»...

Σολωμὸς ("Ὑμνος, στρ. 72):

Σὰν ποτάμι τὸ αἷμα ἐγίνη

Καὶ κυλάει στῆ λαγκαδιά,

Καὶ τὸ ἄθῳ χόρτο πίνει

Αἷμα ἀντίς γιὰ τὴ δροσιά.

δ) *Οικονόμος*: «καὶ τὰ τέκνα παρέρχονται δακρύοντα πρὸς τοὺς πεσόντας γονεῖς, οἵτινες ἐκτείνοντες τοὺς νεκρούμενους αὐτῶν βραχίονας μετὰ φωνῆς σβυνομένης καὶ δυόντων ὀμμάτων--- Ἐδῶ τρέχουσιν ἐξάγοντες οἱ συγγενεῖς ἢ φίλοι τὸν συστρατιώτην ἡμιθανῆ, καὶ μόλις ἀνορθοῦντα τὴν κεφαλὴν, νὰ καθιερώσῃ τὸ ἔσχατον βλέμμα καὶ πνεῦμα εἰς τὸν δημιουργὸν του»¹⁹.

Σολωμὸς ("Ὑμνος, στρ. 109, 110):

Ποῖος στὸ σύντροφον ἀπλώνει

Χέρι, ὡσὰν νὰ βοηθηθεῖ·

Ποῖος τὴ σάρκα του δαγκώνει

Ὅσο ὅπου νὰ νεκρωθεῖ·

Κεφαλὲς ἀπελπισμένες,

μὲ τὰ μάτια πεταχτὰ

Κατὰ τ' ἄστρα σηκωμένες

Γιὰ τὴν ὕστερη φορά.

Β'

Σὲ ἓναν ἄλλο Λόγο, ἀπὸ ἐκείνους ποὺ εἶπε ὁ Κ. Οἰκονόμος στὴν ἑλληνικὴ ἐκκλησία τῆς Ὀδησοῦ στὰ χρόνια 1821-1822²⁰, διαβάζου-

19. Γιὰ τὰ τρία παραθέματα τοῦ Κ. Οἰκονόμου βλ. ὅ.π., σ. 134· Θ. Σπεράντσας, σ. 143.

20. «Λόγος περὶ φιλογενείας. (Ἐξεφωνήθη ἐν τῇ Γραικικῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ὀδησοῦ, μνημοσύνου τελουμένου τοῦ ἀοιδίμου πρίγκηπος Δημητρίου Μουρούζη, κατὰ τὴν 26 Ὀκτωβρίου 1821)». ὅ.π., σ. 63-104· Θ. Σπεράντσας, σ. 69-112.

με: «Ἡ πατρὶς τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀνδρίας καὶ ἀρετῆς», ἐννοεῖ τὴν Ἑλλάδα, «ἀφ' οὗ τοσοῦτους χρόνους ἐβασανίσθη ὑπὸ τὸ σιδηροῦν σκῆπτρον τῆς ἀσεβείας», ἐννοεῖ τὴν Τουρκοκρατία, «ἀντιπαλαίει σήμερον πρὸς τὰς φάλαγγας τοῦ θανάτου. Οἱ ἐκλεκτοὶ τῆς Ἐκκλησίας υἱοὶ μονομαχοῦσι πρὸς τὰ λυσῶντα τέκνα τῆς Ἄγαρ»²¹.

Ἡ περικοπὴ αὐτὴ ἔχει ἐσωτερικὴ νοηματικὴ καὶ κάποια φραστικὴ ἀντιστοιχία, ἀκόμη καὶ τὴν ἴδια δομὴ μὲ τὶς στροφές 3-15 τοῦ «Ἕννοιον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Δ. Σολωμοῦ: στίς στροφές αὐτές ὁ Σολωμὸς — ὅπως καὶ ὁ Οἰκονόμος — κάνει πρῶτα μιὰ ἀναδρομὴ στὸ παρελθόν (Τουρκοκρατία) καὶ προβάλλει ποιητικὰ ὡς καταστάσεις τῆς Ἐλευθερίας - Ἑλλάδας τὰ βāsana, τὰ μαρτύρια καὶ τὶς ἐλπίδες τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων. Ἐπειτα (στρ. 15) μὲ μιὰ ἐντονη ἀντίθεση προβάλλει τὸ ἐπαναστατικὸ παρόν:

Ναί· ἀλλὰ τώρα ἀντιπαλεύει
Κάθε τέκνο σου μὲ ὄρμη,
Ποῦ ἀκατάπαυστα γυρεύει
Ἡ τὴ νίκη ἢ τὴ θανή.

Γ'

Στίς παραπάνω ὁμοιότητες προσθέτουμε τὰ ἐπόμενα στοιχεῖα ἀπὸ ἓναν ἄλλο Λόγο τοῦ Οἰκονόμου, τῆς ἴδιας χρονολογίας (1821): τὸν «Προτρεπτικὸν πρὸς τοὺς Ἕλληνας»²². Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποκοτῶν σαφέστερη σημασία γιὰ τὸ θέμα μας ἂν ἐνταχθοῦν, συνδυασθοῦν καὶ συνεκτιμηθοῦν μὲ τὴ συνολικὴ εἰκόνα:

Στὸν «Προτρεπτικὸν» ὁ Οἰκονόμος ἀπευθύνεται στοὺς Ἕλληνας, ποῦ ἔχουν ἐπαναστατήσει γιὰ νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἐλευθερία τους (1821). Τοὺς λέει καὶ ἄλλα καὶ τὰ ἀκόλουθα: «Ἄλλ' ὦ Ἕλληνες! προσέχετε μὴ δώσετε βεβαίας λαβὰς εἰς δυσφημίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ ὀνόματος» --- «οἱ ἐχθροὶ τῆς ἐλευθερίας σας» --- «τί δὲν θέλουσι γράψει, καὶ τί δὲν θέλουσι κάμει, ὅταν (ὃ μὴ γένοιτο) λάβωσιν ἐκ τῆς διαγωγῆς σας δικαίας δυσφημιῶν ἀφορμάς; Δὲν ἐξεύρω ποῖα γλῶσσα φθονερὰ διεσύρισεν εἰς πολλὰ μέρη τῆς Εὐρώπης ὅτι εἰς τὸν Ἑλληνικὸν στόλον διχόνοια ἐπικρατεῖ», ὅτι γενικὰ στοὺς Ἕλληνας ἔχουν ἐκδηλωθεῖ ὅλα τὰ ἀνθρώπινα πάθη: ἡ ἀπειθία, ἡ ἀρπακτικὴ διάθεση, ἡ

21. ὁ.π., σ. 72· Θ. Σπεράντσας, σ. 79.

22. «Προτρεπτικὸς πρὸς τοὺς Ἕλληνας», ὁ.π., σ. 221-310. Σὲ ὑποσημείωση (σ. 221): «Οὗτος ὁ λόγος πρῶτος πάντων γραφεί ἐπέμφθη πρὸς τοὺς Ἕλληνας τῷ 1821. Ὁκτώβρ. α'»· Θ. Σπεράντσας, σ. 237-330.

άλληλοδιαμάχη, ή σπουδαρχία, ή διαμάχη για τὰ «πρωτεΐα» κ.τ.λ.²³.

Τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Οἰκονόμου εἶναι δυνατό, νομίζω, με κάποια λογική ἀναγωγή, νὰ συσχετιστοῦν με τὶς στροφές 114-147 τοῦ Ὑμνου, σὲ γενικότερο, βέβαια, νοηματικὸ ἐπίπεδο, χωρὶς ὅμως νὰ λείπουν καὶ φραστικές ἀντιστοιχίες: ὅταν ἡ ἐκδήλωση τῶν παθῶν γίνεαι «βεβαία», ἡ «δυσφημία» τῶν Ἑλλήνων θὰ εἶναι ἔργο δικό τους. Δὲν θὰ φταίει τότε ἡ «φθονερὴ γλῶσσα» τῶν ξένων (τὸ «στόμα ὁποῦ φθονάει», στρ. 146 τοῦ Ὑμνου), ἀλλὰ οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες, ποῦ θὰ ἔχουν δώσει μετὰ τὴν διαγωγή τους «δικαίαις δυσφημιῶν ἀφορμάς». Ἔτσι, ἂν ἐκδηλωθοῦν αὐτὰ τὰ πάθη, «τὰ ξένα ἔθνη» μετὰ τὸ δικιο τους καὶ «ἀληθινὰ» σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση θὰ «εἰποῦν στὸ στοχασμό τους» γιὰ τοὺς Ἕλληνες: «Δὲν τοὺς πρέπει ἐλευθεριά» (στρ. 147 τοῦ Ὑμνου).²⁴

Αὐτὸ θέλει νὰ ἀποτρέψει ὁ Οἰκονόμος. Γι' αὐτὸ προτρέπει τοὺς Ἕλληνες νὰ προσέξουν μήπως ἀνάψει στὰ στήθη τους «ὁ φοβερὸς τῆς κακοηθείας πόλεμος», ὁ «φθοροποιὸς» γιὰ τὴν πατρίδα πόλεμος τῶν παθῶν: «Διότι καὶ τὰ ὄπλα καὶ τοὺς βραχίονας τῶν υἱῶν αὐτῆς [τῆς πατρίδος] ἔξαφνα θέλει τοὺς καταναγκάσει ἡ ἐπάρατος διχόνοια, νὰ τὰ μεταχειρισθῶσιν αὐτοὶ καθ' ἑαυτῶν»²⁵. Τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ Σολωμός: Προτρέποντας καὶ συμβουλευόντας, μετὰ τὸ στόμα τῆς «θεᾶς» Ἐλευθερίας, τὰ παλληκάρια ποῦ πολεμοῦν τονίζει ὅτι «ἡ Διχόνοια ἡ δολερὴ» μπορεῖ νὰ παραπλανήσει τοὺς Ἕλληνες καὶ νὰ τοὺς ὀδηγήσει σὲ ἀδελφοκτόνο πόλεμο. Τότε τὸ «στόμα ὁποῦ φθονάει» (ἡ «φθονερὴ γλῶσσα» τῶν ξένων) θὰ εἰπεῖ «πῶς τὸ χέρι» τῶν Ἑλλήνων «κτυπάει τοῦ ἀδελφοῦ τὴν κεφαλὴ» (Ὑμνος, στρ. 144-146). Ἔτσι πάλι, σὲ εἰδικότερο τώρα ἐπίπεδο, «τὰ ξένα ἔθνη» θὰ «εἰποῦν στὸ στοχασμό τους» γιὰ τοὺς Ἕλληνες (Ὑμνος, στρ. 147):

Ἐὰν μισοῦνται ἀνάμεσό τους
Δὲν τοὺς πρέπει ἐλευθεριά

Καὶ συνεχίζει ὁ Οἰκονόμος: «Μακράν, ὦ ἄνδρες, ἀπὸ μέσου σας πᾶσα διχόνοια, καὶ ταύτης τὰ πρότιστα αἴτια, ἡ φιλοπρωτία καὶ ἡ πλεονεξία. Ὅχι μόνον ὁ τύραννος, Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ τινες ἄλλοι φθονοῦντες τὴν δόξαν τῆς Ἑλλάδος, τίποτ' ἄλλο δὲν εὐχονται, καὶ τίποτ' ἄλλο δὲν προσμένουσι εἰ μὴ τὴν διχονοιάν σας. Ὀνειρεύονται καὶ μαντεύουσι, ὅτι θέλει ἀνάψει ἐν τῷ μέσῳ σας ἡ πυρκαϊὰ τῆς

23. ἄ.π., σ. 286-287· Θ. Σπεράντσας, σ. 305.

24. Ὁ «λογικὸς» αὐτὸς συσχετισμὸς, ἀντίθετος στὸν αὐθορητισμὸ τοῦ Ὑμνου, πρέπει νὰ συνεκτιμηθεῖ μετὰ τὰ ἀμέσως ἐπόμενα.

25. ἄ.π., σ. 288· Θ. Σπεράντσας, σ. 307.

φιλοπρωτίας»²⁶. Τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Οἰκονόμου θυμίζουν πάλι τὴ στροφὴ 144 τοῦ Ὑμνου (καὶ τὰ ἐπακόλουθά της):

Ἡ Διχόνοια ποῦ βαστάει
Ἐνα σκῆπτρο ἢ δολερή·
Καθενὸς χαμογελάει,
Πάρ' το, λέγοντας, καὶ σύ.²⁷

Δ'

Ἡ συνολικὴ θεώρηση καὶ ἐκτίμηση τῶν στοιχείων ποῦ παρουσιάζουμε (θεματικὲς νοηματικὲς καὶ μορφολογικὲς ὁμοιότητες) «νομιμοποιεῖ», πιστεύουμε, τὸ συσχετισμὸ στροφῶν ἢ στίχων τοῦ «Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Δ. Σολωμοῦ μὲ περικοπὲς ἀπὸ Λόγους τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου²⁸. Δηλ. ἐπιτρέπει νὰ φτάσουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ συσχετισμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι ἀυθαίρετη εἰκασία ἢ ἀποτέλεσμα λαθεμένων ἐντυπώσεων καὶ ἐκτιμήσεων, ἀλλὰ διαπίστωση τεκμηριωμένη. Ἔτσι προβάλλει μόνον τοῦ τὸ ἐρώτημα: Τί συμβαίνει σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι; Ὑπάρχουν οἱ ἀκόλουθες ἐκδοχές:

Ἐπίδραση²⁹, μὲ ἓνα ἢ περισσότερα ἔργα, τοῦ ρήτορα στὸν ποιητὴ ἢ τοῦ ποιητῆ στὸ ρήτορα. Ἡ ἐπίδραση, ὡς ἀποτέλεσμα, κλιμακώνεται ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀπήχησι ὡς τὴν ἀνάπλαση. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις φτάνει ὡς τὴν ταῦτιση.

Ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ ἐπιβάλλει νὰ στρέψουμε τὴ διερεύνησή μας πρὸς δύο κατευθύνσεις, ποῦ προσδιορίζονται ἀπὸ ἀντίστοιχες προϋποθέσεις.

Πρῶτὴ προϋπόθεσι: Ὁ Οἰκονόμος κατὰ τὴ δημοσίευσιν τῶν Λόγων του τὸ 1833 διατήρησε, τουλάχιστον στὰ σημεῖα ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρουν, τὴν πρώτη καὶ γνήσια μορφή τους, δηλ. τὴ μορφή ποῦ εἶχαν

26. ὁ.π., σ. 288-289· Θ. Σπεράντσας, σ. 306-307.

27. Ὑπάρχει, βέβαια, ἀντιστροφή στὸ νόημα: ἐνῶ γιὰ τὸν Οἰκονόμο ἡ «φιλοπρωτία» εἶναι «πρώτιστον αἴτιον» τῆς διχόνοιας, γιὰ τὸν Σολωμὸ τὸ «σκῆπτρο» ποῦ προσφέρει ἢ Διχόνοια, ἀνάβει τὴν πυρκαϊὰ τῆς φιλοπρωτίας (καὶ συγχρόνως τὴν ἐκφράζει). Εἶναι δηλ. ἀποτέλεσμα τῆς διχόνοιας. Ἡ νοηματικὴ ἀντιστροφή δὲν ἀποκλείει τὸ συσχετισμὸ.

28. Ἴσως δὲ θὰ ἦταν περιττὸ νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Ὑμνος σὲ γενικὸ ἐπίπεδο ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ καὶ μὲ ἓναν ἄλλο λόγο τοῦ Οἰκονόμου. Εἶναι ὁ «Λόγος ἐπιτάμιος εἰς τὸν ἀείμνηστον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον. (Ἐβρέθη ἐν Ὁδησῶ ἐν τῇ Ῥωσικῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Μεταμορφώσεως τῇ 19 Ἰουνίου 1821)», ὁ.π., σ. 1-16· Θ. Σπεράντσας, σ. 1-17. Καὶ ὁ Σολωμὸς ἔχει ἀφιερῶσει στὸ θάνατο τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τὶς στρ. 132-138 τοῦ Ὑμνου.

29. Χρησιμοποιῶ τὸν ὄρο «ἐπίδραση» μὲ γενικότερη σημασία.

κατά την (ἀρχική) γραφή ἢ τὴν ἐκφώνησή τους. Μὲ βάση αὐτὴ τὴν προϋπόθεση τὸ πρότυπο ἦταν οἱ Λόγοι τοῦ Οἰκονόμου γιατί προηγήθηκαν χρονολογικά. Ἡ ἐκφώνηση τῶν Λόγων ἐγίνε στα χρόνια 1821-1822, ἐνῶ ἡ σύνθεση τοῦ Ὑμνου ἐγίνε κατὰ τὸ 1823. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Σολωμὸς δέχτηκε (δημιουργικά, βέβαια) πλεῖστες ἐπιδράσεις μὲ ποικίλη προέλευση: ἀπὸ τὴ γνωριμία του μὲ τὴν ἀρχαιότητα (ἐλληνική καὶ λατινική), ἀπὸ τὴ γνωριμία του μὲ τὴν Ἁγία Γραφή, μὲ τὸν πνευματικὸ κόσμο τῆς Εὐρώπης, μὲ τὸ νεοελληνικὸ κόσμο... Για νὰ δεχτοῦμε ὅμως ὅτι ὁ Σολωμὸς κατὰ τὴ σύνθεση τοῦ Ὑμνου ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τοὺς παραπάνω Λόγους τοῦ Οἰκονόμου πρέπει πρῶτα νὰ βεβαιωθοῦμε ὅτι προηγουμένως εἶχε γνωρίσει καὶ εἶχε μελετήσει αὐτοὺς τοὺς Λόγους. Πῶς ὅμως; Οἱ Λόγοι τοῦ Οἰκονόμου «Περὶ συνεισφορᾶς», «Περὶ φιλογενείας», καὶ «Προτρεπτικὸς πρὸς τοὺς Ἕλληνας» δημοσιεύθηκαν τὸ 1833³⁰, δηλ. δέκα χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ Ὑμνου (Μάιος 1823). Ὡστόσο ἀπὸ τοὺς Λόγους τοῦ Οἰκονόμου ποὺ περιέχονται στὴν ἔκδοση τοῦ 1833, ὁ Ἐπιτάφιος στὸν Πατριάρχη Γρηγόριο εἶχε δημοσιευθεῖ τὸ 1821, χωριστά, σὲ ἰδιαίτερο φυλλάδιο³¹, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημειώνεται στὴν ἔκδοση τοῦ 1833. Δὲν γνωρίζω ἂν καὶ ἄλλος ἢ ἄλλοι ἀπὸ ἐκείνους τοὺς Λόγους εἶχαν δημοσιευθεῖ ἐνωρίτερα ἀπὸ τὴ συνολικὴ ἔκδοσή τους κατὰ τὸ 1833 καὶ εἰδικότερα πρὶν ἀπὸ τὸ Μάιο τοῦ 1823³². Μιὰ ἀξιόλογη πληροφορία γιὰ τὸν «Προτρεπτικὸν πρὸς τοὺς Ἕλληνας» μᾶς δίνει ἡ ἔκδοση τοῦ 1833: σὲ ὑποσημείωση τῆς σ. 221 ἀναγράφεται: «Οὗτος ὁ λόγος πρῶτος πάντων γραφεὶς ἐπέμφθη πρὸς τοὺς Ἕλληνας τῷ 1821. Ὁκτωβρίου α΄»³³. Προβάλλει ὅμως τὸ ἐρώτημα: πῶς, μὲ ποιοὺ τρόπο καὶ μὲ ποιά μορφή

30. Τὴ βιβλιογραφικὴ ἐνδειξὴ ἔχουμε σημειώσει παραπάνω, σημ. 2.

31. *Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν ἀίμνηστον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον. Ἐκφωνηθεὶς ἐν Ὁδησσῷ ἐν τῇ Ῥωσικῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Μεταμορφώσεως τῆ 19 Ἰουνίου 1821* ὑπὸ Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου. Τυπωθεὶς διὰ Ὑψηλοῦ Ὀρισμοῦ. Ἐν Πετροῦπόλει ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Ν. Γρέτς αἰκα». Ὁ τίτλος καὶ τὸ κείμενο στὴν ἐλληνικὴ καὶ στὴ ρωσικὴ γλῶσσα. Μὲ τὸν ἴδιο τίτλο ἐκδόθηκε σὲ ἰδιαίτερο φυλλάδιο στὴν ἐλληνικὴ καὶ στὴ ρωσικὴ γλῶσσα καὶ «ὑπὸ Νικολάου Β. Γκούστη. Ἐν Μόσκβᾳ 1821».

32. Στὴν ἔκδοση τοῦ 1833 δὲν ὑπάρχει ἀναφορὰ σὲ προηγούμενη δημοσίευση. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Οἰκονόμο (Σάθας, Γούδας, Μπαλάνος, κ.ἄ.) δὲν μᾶς διαφωτίζει ρητὰ σ' αὐτὸ το σημεῖο, ὁδηγεῖ ὅμως σὲ ἀρνητικὸ συμπέρασμα. Στὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* Δ. Γκίνη-Β. Μέξα, τ. Α΄ (1800-1839), Ἀθῆναι 1939, δὲν σημειώνονται στα χρόνια 1821-1825 ἄλλες ἐκδόσεις Λόγων τοῦ Οἰκονόμου ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἐπιταφίου στὸν Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄. Τὸ ἴδιο καὶ στα συμπληρώματα σ' αὐτὴ τὴ βιβλιογραφία ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ στὸ π. *Ἐρανιστής*, τ. Α΄, 1963 ἕως καὶ τ. ΙΕ΄, 1978-1979.

33. Ἡ ὑπογράμμιση, δική μας.

(χειρόγραφος ἢ τυπωμένος) καὶ σὲ ποιὸς Ἑλληνες «ἐπέμφθη» αὐτὸς ὁ Λόγος. Δὲν ἔχω ὑπόψη μου στοιχεῖα ποὺ δίνουν ἀπάντηση σ' αὐτὸ τὸ σύνθετο ἐρώτημα (ἂν βέβαια ὑπάρχουν τέτοια στοιχεῖα). Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ἦταν βέβαιο ὅτι οἱ τρεῖς Λόγοι τοῦ Οἰκονόμου («Περὶ συνεισφορᾶς», «Περὶ φιλογενείας», «Προτρεπτικὸς πρὸς τοὺς Ἑλληνας») εἶχαν δημοσιευθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1823, πάλι δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ εἰποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ἐπηρέασαν τὴν ἔμπνευση τοῦ Σολωμοῦ κατὰ τὴ σύνθεση τοῦ Ὑμνου γιατί θὰ μᾶς ἔλειπε μιὰ βασικὴ προϋπόθεση: ἡ βεβαιότητα ὅτι οἱ Λόγοι τοῦ Οἰκονόμου εἶχαν φτάσει στὰ χέρια τοῦ Σολωμοῦ καὶ — ἀκόμη — ὅτι ὁ Σολωμὸς τοὺς εἶχε μελετήσει.

Δεύτερη προϋπόθεση: Ὁ Οἰκονόμος κατὰ τὴ δημοσίευση τῶν Λόγων του τὸ 1833 δὲ διατήρησε στὰ σημεῖα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν τὴν πρώτη καὶ γνήσια μορφή τους, ἀλλὰ ἔκανε σ' αὐτοὺς μεταβολές, ὕστερα ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ Ὑμνου. Στὴν περίπτωση αὐτὴ πρέπει νὰ διερευνήσουμε τὴν ἀντίστροφη ἐκδοχή, δηλ. τὴν ἐκδοχὴ ὅτι τὸ πρότυπο ἦταν ὁ Ὑμνος.

Σὲ μιὰ τέτοια διερεύνηση μᾶς διαφωτίζει ὡς ἓνα σημεῖο τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κ. Οἰκονόμου, ποὺ φυλάσσεται στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.³⁴ Σ' αὐτὸ τὸ Ἀρχεῖο ὑπάρχουν χειρόγραφοι σὲ ἓνα ἀκέφαλο τετράδιο μαζὶ μὲ ἄλλους καὶ οἱ τρεῖς ἀπὸ τοὺς Λόγους τοῦ Οἰκονόμου, ποὺ ἐνδιαφέρουν τὸ θέμα μας³⁵: α) «Προτρεπτικὸς πρὸς τοὺς Ἑλληνας» (σ. 18-68), β) «Περὶ Φιλογενείας» (σ. 69-106) καὶ γ) «Περὶ συνεισφορᾶς» (σ. 107-149). Ἡ γραφὴ δὲν εἶναι τοῦ Κ. Οἰκονόμου. Στους δύο πρώτους Λόγους (α, β) ὑπάρχουν λίγες διορθώσεις καὶ πολλὲς προσθήκες. Στὸν τρίτο Λόγο, «Περὶ συνεισφορᾶς», ὑπάρχουν ἐλάχιστες διορθώσεις καὶ προσθήκες μὲ τὸ χέρι τοῦ Κ. Οἰκονόμου.

Στὸ Ἀρχεῖο ὑπάρχουν ἀκόμη, γραμμένα ἀπὸ τὸν Κ. Οἰκονόμου, δύο χωριστὰ χειρόγραφα τοῦ λόγου «Περὶ φιλογενείας», χωρὶς διορθώσεις καὶ προσθήκες³⁶. Στὸ κείμενο τοῦ πρώτου χειρόγραφου (ἀριθ. 4) ἔχουν ἐνσωματωθεῖ οἱ προσθήκες καὶ οἱ διορθώσεις, ποὺ ἔκανε ὁ Οἰκονόμος στὸ κείμενο τοῦ ἴδιου λόγου ποὺ ὑπάρχει στὸ τετράδιο.

34. Δ.Σ. Μπαλάνος, «Ἀρχεῖον Κωνσταντίνου καὶ Σοφοκλέους Οἰκονόμου», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. ΚΓ', Ἀθήνα 1948, σ. 405-417. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση τὸν Διευθυντὴ τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Λ. Βρανούση καὶ τοὺς συνεργάτες του γιατί μὲ διευκόλυναν στὴν ἔρευνα τοῦ Ἀρχείου.

35. Ἀρχεῖο Κ. Οἰκονόμου, Φάκελος XXVII, ἀριθ. 3.

36. Φάκελος XXVII, ἀριθ. 4 καὶ 4α.

Ἄρα τὸ χωριστὸ αὐτὸ χειρόγραφο εἶναι μεταγενέστερο ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τετράδιο³⁷. Τὸ κείμενο τοῦ δευτέρου χειρόγραφου (ἀριθ. 4α) εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο μὲ τὸ ἀρχικὸ κείμενο (δηλ. χωρίς διορθώσεις καὶ προσθήκες) τοῦ λόγου «Περὶ φιλογενείας», ποῦ ὑπάρχει στὸ τετράδιο³⁸.

Στὸ Ἄρχεῖο ὑπάρχει ἀκόμη, σὲ χωριστὸ χειρόγραφο, γραμμένον ἀπὸ τὸν Κ. Οἰκονόμο, καὶ μὲ ἐλάχιστες διορθώσεις καὶ προσθήκες ὁ λόγος «Προτρεπτικὸς πρὸς τοὺς Ἕλληνας»³⁹. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ εἶναι μεταγενέστερο ἀπὸ τὸ τετράδιο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ διορθώσεις στὴ γλώσσα τοῦ κειμένου του.

Σύμφωνα μὲ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα στὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ χειρόγραφου τετράδιου ἔχουμε τὴν παλαιότερη σωζόμενη μορφή τῶν περικοπῶν ἀπὸ τοὺς Λόγους τοῦ Οἰκονόμου, ποῦ ἔχουν ὁμοιότητες μὲ στίχους ἢ στροφές τοῦ «Ἕμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Δ. Σολωμοῦ. (Τὴν ἴδια μορφή τοῦ λόγου «Περὶ φιλογενείας» ἔχουμε καὶ στὸ χειρόγραφο 4α, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω).

Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ τῶν Λόγων τοῦ Οἰκονόμου δημιουργοῦν πολλὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ὡς τώρα μελετηθεῖ. Τὸ κυριότερο γιὰ τὸ θέμα μας εἶναι ἡ χρονολόγησή τους. Σὲ κανένα χειρόγραφο δὲν ὑπάρχει ἄμεση χρονολογικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ συγγραφή του. Ἡ ἔλλειψη αὐτὴ δυσκολεύει τὴ διευρεύνησή μας. Ὡστόσο ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν χειρογράφων αὐτῶν — σὲ ἀναφορὰ μόνον μὲ τὸ θέμα μας καὶ σὲ ἕκταση ποῦ καθορίζεται ἀπὸ τὰ ὄριά του — κατέληξα στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα:

1. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Οἰκονόμος ἔκανε μεταβολές (διορθώσεις καὶ προσθήκες) στὴν ἀρχικὴ, στὴ γνήσια μορφή τῶν Λόγων του⁴⁰.

37. Ἡ παραβολὴ ποῦ ἔκανα καὶ οἱ κάθε λογῆς ὁμοιότητες ἢ διαφορὲς ποῦ σημειῶνω καὶ ἐδῶ καὶ παρακάτω ἀναφέρονται κυρίως στὰ μέρη ἐκεῖνα τῶν Λόγων τοῦ Οἰκονόμου ποῦ παρουσιάζουν ὁμοιότητες μὲ τὸν Ἕμνον τοῦ Σολωμοῦ.

38. Σὲ χωριστὸ ἐξώφυλλο ἀπὸ διαφορετικὸ χαρτὶ ἀναγράφεται μὲ μελάνη: «Χειρόγραφον ἰδιόχειρον τοῦ ἐξ Οἰκονόμων Οἰκονόμου δοθέν μοι παρὰ τοῦ Κυρίου Ἁλ. Μουρούζη». Τὸ λόγο του «Περὶ φιλογενείας» εἶπε ὁ Οἰκονόμος σὲ μνημόσυνο τοῦ πρίγκηπα Δημητρίου Μουρούζη. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀντίγραφο αὐτοῦ τοῦ λόγου του ἔδωσε ὁ Οἰκονόμος στὴν οἰκογένεια Μουρούζη, κοντὰ στὸ χρόνον ποῦ ἔγινε τὸ μνημόσυνο, ὄχι πολὺ ἕστερότερα. Ἔτσι μπορεῖ νὰ φτάσουμε στὸ πιθανότατο συμπέρασμα ὅτι σ' αὐτὸ τὸ χειρόγραφο ἔχουμε τὴ γνησιότερη, ἂν ὄχι τὴν ἀρχικὴ, μορφή τοῦ λόγου «Περὶ φιλογενείας».

39. Φάκελος XXVII, ἀριθ. 7.

40. Στὸ Ἄρχεῖο ὑπάρχει ἀντίτυπο τοῦ λόγου τοῦ Οἰκονόμου στὸν Πατριάρχη Γρηγόριο, ποῦ ἔχουμε σημειώσει παραπάνω (ἐκδ. Πετρούπολης). Ὁ Οἰκονόμος, ἔχει κάνει ἀπάνω στὸ τυπωμένο κείμενο διορθώσεις καὶ προσθήκες μὲ τὸ ἴδιο τὸ χέρι του καὶ μὲ

2. Βασική σημασία για τὸ θέμα μας ἔχει ὁ λόγος «Περὶ συνεισφορᾶς». Ἡ δημοσίευσή του τὸ 1833 πιθανότατα δὲν ἔγινε ἀπὸ τὴ μοναδικὴ χειρόγραφη μορφή του, πού ὑπάρχει στὸ Τετράδιο, ἀλλὰ ἀπὸ κάποιο ἄλλο, μᾶλλον μεταγενέστερο, χειρόγραφο. Στὸ τυπωμένο κείμενο ὑπάρχουν διαφορὲς στὴ γλώσσα καὶ ἀφαιρέσεις καὶ ἐκτεταμένες προσθήκες πού εἶναι δύσκολο νὰ ἐξηγηθοῦν ὡς μεταβολές τῆς «τελευταίας στιγμῆς» πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτύπωση — οἱ ἐκτενέστερες διατυπωμένες σὲ ἰδιαίτερα μικρὰ σημειώματα.

3. Ἡ προβολὴ τοῦ πολέμου διαδοχικὰ σὲ δύο ἐπίπεδα (στεργιᾶ-θάλασσα) καὶ ἡ χρῆση τῆς προστακτικῆς «ἰδοῦ» μὲ ἐπιρρηματικὴ σημασία (ὁμοιότητες μὲ τὸν Ὑμνο, πού ἔχω ἐπισημάνει παραπάνω) ὑπάρχουν στὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ χειρόγραφου λόγου «Περὶ συνεισφορᾶς».

4. Ἡ περικοπὴ τοῦ λόγου «Περὶ συνεισφορᾶς» πού παρέθεσα πρὸ πάνω (A3: «Ἰδοῦ τὰ δύο τῶν πολεμίῶν στρατεύματα [...] ὁ ἥλιος τῆς ζωῆς»), εἶναι προσθήκη του Οἰκονόμου στὸ κείμενο τοῦ χειρόγραφου λόγου του. Ἡ προσθήκη ὅμως αὐτὴ ἔχει δημοσιευθεῖ στὴν ἔκδοση τοῦ 1833 ὄχι ἀκριβῶς ὅπως εἶναι διατυπωμένη ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Οἰκονόμου, ἀλλὰ μὲ μεταβολές, κυρίως μὲ ἄλλες προσθήκες. Ἡ βασικὴ θεματικὴ εἰκόνα (τὰ ἀντίπαλα στρατεύματα) πιθανότατα ἀνήκει στὸν Οἰκονόμο, ὅς εἶναι διατυπωμένη ὡς προσθήκη. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ὅμως μὲ τὰ ὁποῖα σὲ κάποιο μεταγενέστερο στάδιο ἀνέπτυξε ἢ ἐπλούτισε τὴν εἰκόνα μὲ νέες προσθήκες καὶ μεταβολές καὶ τῆς ἔδωσε τὴ μορφή πού ἔχει στὴ δημοσίευση τοῦ 1833, μερικὰ μπορεῖ νὰ ἔχουν πηγὴ τὶς στροφές 35-39 καὶ 61 τοῦ Ὑμνου, ἄλλα ὅμως φαίνεται ὅτι ὁ Οἰκονόμος τὰ δανείστηκε ἀπὸ ἄλλη πηγὴ. (Γι' αὐτὴ γράφουμε παρακάτω).

5. Ἡ περικοπὴ πού ἔχει τὴν ἴδια θεματικὴ εἰκόνα καὶ ἀναμφισβήτητη νοηματικὴ καὶ φραστικὴ ὁμοιότητα μὲ τὴ στρ. 62 τοῦ Ὑμνου (παραπάνω, στοιχεῖο μὲ ἔνδειξη A4) δὲν ὑπάρχει στὸ χειρόγραφο τοῦ λόγου «Περὶ συνεισφορᾶς». Μπορεῖ λοιπὸν νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι αὐτὴ τὴ θεματικὴ εἰκόνα καὶ ὅλα σχεδὸν τὰ στοιχεῖα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀναπτύσσεται, τὴν πῆρε ὁ Οἰκονόμος ἀπὸ τὴ στρ. 62 τοῦ «Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Δ. Σολωμοῦ καὶ τὰ πρόσθεσε στὸ Λόγο του σὲ κάποια μεταγενέστερη χρονολογία. Θεωρῶ ἀπίθανη τὴν ἐκδοχὴ ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ οἱ δύο χρησιμοποίησαν τὸ ἴδιο πρότυπο, ἀπὸ

τὶς μεταβολές αὐτὲς ἀναδημοσιεύθηκε ὁ λόγος αὐτὸς στὴν ἔκδοση τοῦ 1833. Καὶ ἂν ἀκόμη δὲν εἶχαμε τὰ παραπάνω χειρόγραφα τῶν Λόγων του, τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἦταν ἀρκετὸ νὰ μᾶς πείσει ὅτι ὁ Οἰκονόμος δὲ δυσκολευόταν καθόλου νὰ κάνει μεταβολές, καὶ μάλιστα σὲ ἀδημοσίευστους Λόγους του, πού δὲν ἦταν δυνατόν νὰ θυμῶνται μὲ ἀκρίβεια ὅσοι τοὺς εἶχαν ἀκοῦσει κατὰ τὴν ἐκφώνησή τους.

κάποια κοινή πηγή. Πρέπει όμως να σημειώσω ότι η φράση του Οικονόμου «εις μίαν και μόνην, τήν τῆς μάχης στιγμήν», που αντιστοιχεί στη φράση «Μιά στιγμή ήταν εκείνη, μία στιγμή μονάχα» από το ποίημα του Σολωμού «Τὸ Ἑλληνικὸ καραβάκι» (παραπάνω, στοιχείο με ἔνδειξη Α4, σημ. 15), δὲν μπορεί νὰ εἶναι παρμένη ἀπὸ τὸ Σολωμό, γιατί τὸ ποίημα αὐτὸ τοποθετεῖται χρονολογικὰ πολὺ ὑστερότερα ἀπὸ τὸ 1833.

Ὅλες οἱ ἄλλες περικοπὲς καὶ ἀπὸ τοὺς τρεῖς Λόγους τοῦ Οἰκονόμου, πὺ ἔχουν ὁμοιότητες με στίχους ἢ σὲ στροφές τοῦ «Ἕμνου εἰς τὴν Ἑλευθερίαν» τοῦ Δ. Σολωμοῦ (βλ. παραπάνω τὶς ἔνδειξεις Α5, Α6, — α, β, γ, δ—, Β' καὶ Γ') ὑπάρχουν ὡς θεματικὲς εἰκόνας ἢ ὡς ἰδέες στὸ κείμενο τῶν Λόγων, πὺ διασώζονται στὸ χειρόγραφο τετράδιον. Βέβαια, ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ κείμενο καὶ στὸ ὀριστικὸ κείμενο, πὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1833, ὑπάρχουν μεταβολές, οἱ ὁποῖες ὁμως δὲν ἀλλάζουν τὴ συνολικὴ παραστατικὴ καὶ νοηματικὴ εἰκόνα κάθε περικοπῆς. Ἀπὸ τὶς μεταβολές αὐτὲς σημειώνουμε με συντομία ὅσες ἀναφέρονται στὸ θέμα μας:

α) Περικοπὴ με τὴν ἔνδειξη Α5: Ἐπειτὰ ἀπὸ τὴ λέξη «σπλάχνα» στὸ χειρόγραφο ἀναγράφεται: «ἀλλοῦ σφενδονίζονται κεφαλαὶ θερισμένοι ἀπὸ τὸ δρέπανον τοῦ θανάτου». Δηλ. στὸ δημοσιευμένο κείμενο ἔχει γίνεῖ προσθήκη μιᾶς εἰκόνας καὶ μεταβολὴ σὲ συμπλήρωμα μιᾶς ἄλλης, τῆς τελευταίας. Στὶς μεταβολές αὐτὲς μπορεί νὰ ἔχουμε κάποια ἀπήχηση ἀπὸ τὴ στρ. 65 τοῦ Ἕμνου.

β) Περικοπὴ με τὴν ἔνδειξη Α6,α: Στὸ χειρόγραφο ἀναγράφεται: «ὑπὸ τοὺς πόδας τῶν φονευτῶν των»· στὸ δημοσιευμένο κείμενο: «ὑπὸ τοὺς πόδας τῶν ἵππων ἢ τῶν πεζῶν φονευτῶν». Ἡ προσθήκη «τῶν ἵππων» πιθανότατα ἔχει τὴν πηγὴ τῆς στρ. 108 τοῦ Ἕμνου.

γ) Περικοπὴ με τὴν ἔνδειξη Α6,γ: Τὸ ρῆμα «ἐρυθραίνουσι», πὺ ὑπάρχει στὸ χειρόγραφο, ἔχει ἀντικατασταθεῖ στὸ δημοσιευμένο κείμενο με τὸ ρ. «μεθύουσι». Πιθανότατα ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ἔχει τὴν πηγὴ τῆς στρ. 72 τοῦ Ἕμνου.

δ) Περικοπὲς με τὴν ἔνδειξη Α6,δ: Ὑπάρχουν ὅλες στὸ χειρόγραφο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη, πὺ ἔχει προσθεθεῖ στὸ δημοσιευμένο κείμενο τοῦ Λόγου: «καὶ μόλις ἀνορθοῦντα τὴν κεφαλὴν, νὰ καθιερώσῃ τὸ ἔσχατον βλέμμα καὶ πνεῦμα εἰς τὸν δημιουργόν του». Ἡ περικοπὴ αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ με τὴ στρ. 110 τοῦ Ἕμνου, ἀπὸ ὅπου φαίνεται ὅτι ὁ Οἰκονόμος ἔχει πάρει τὴν εἰκόνα.

ε) Περικοπὴ ἀπὸ τὸ λόγο «Περὶ φιλογενείας» (ἔνδειξη Β'): Στὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ χειρογράφου τετράδιου ἀναγράφεται «παλαίει». Ὁ Οἰκονόμος πρόσθεσε ἀπάνω στὸ χειρόγραφο τὴν πρόθεση «ἀντι», καὶ τὸ «παλαίει» ἔγινε «ἀντιπαλαίει». Ἐτσι ἀντιστοιχεῖ με τὸ «ἀντι-

παλεύει» τῆς στρ. 15 τοῦ Ὕμνου, ἀπὸ ὅπου ὁ Οἰκονόμος πιθανότατα πῆρε τὴν προσθήκη.

Τὰ παραπάνω στοιχεῖα ὀδηγοῦν στὸ τελικὸ συμπέρασμα μας ὅτι ὁ Οἰκονόμος ὅταν ἔδινε στοὺς τρεῖς Λόγους τοῦ τῆ μορφῆς ποὺ πῆραν μὲ τὴ δημοσίευσή τους τὸ 1833, χρησιμοποίησε τὸν «Ὕμνο εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Δ. Σολωμοῦ: ἀπὸ τὴ στροφή 62 τοῦ Ὕμνου πῆρε καὶ μετέφερε στὸ λόγο του «Περὶ συνεισφορᾶς» αὐτούσια τὴ θεματικὴ εἰκόνα καὶ τὸ νοηματικὸ περιεχόμενο σχεδὸν ἀπαράλλαχτο. Ἐπιπλέον εἶναι πολὺ πιθανὸν ἕως βέβαιο ὅτι, θέλοντας νὰ συμπληρώσει καὶ νὰ ἐμπλουτίσει ἢ νὰ ἀναπτύξει καὶ νὰ βελτιώσει δικές του εἰκόνας καὶ ιδέες, μετέφερε ἀπὸ τὸν Ὕμνο στοὺς τρεῖς λόγους τοῦ καὶ τὰ λίγα ἄλλα στοιχεῖα, ποὺ σημειώσαμε παραπάνω.

Σχημάτισα τὴ γνώμη ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτά, ἄλλα στοιχεῖα δὲν πῆρε ὁ Οἰκονόμος ἀπὸ τὸν Ὕμνο.

Στὴ γνώμη αὐτὴ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἀντιτάξει κανεὶς τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Οἰκονόμος σὲ μιὰ πρώτη χρῆση τοῦ Ὕμνου πῆρε ὅλα τὰ ἄλλα ἀπὸ τὰ παραπάνω στοιχεῖα μὲ τὶς ὁμοιότητες, ποὺ ἔχουμε σημειώσει, καὶ τὰ ἐνσωμάτωσε στοὺς Λόγους του. Δὲν πῆρε ὅμως τὶς εἰκόνας ἀπὸ τὶς στροφές 62 καὶ 110, μολονότι ἡ πρώτη εἶναι ἀπὸ τὶς καλύτερες τοῦ Ὕμνου καὶ ἐκφράζει ὀριακὴ ψυχικὴ κατάσταση τῶν πολεμιστῶν καὶ ἡ δευτέρη εἶναι ἀπὸ τὶς ἐκφραστικότερες γιὰ τὸ θέμα τοῦ πολέμου (τῆς μάχης). Ἔτσι τὰ μέρη τῶν Λόγων, ποὺ ἀναφέρονται στὸ θέμα μας, πῆραν τὴ μορφὴ ποὺ ἔχουν στὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ τετράδιου. Σὲ κάποιο ἄλλο, μεταγενέστερο, στάδιο ὁ Οἰκονόμος θυμήθηκε πάλι τὸν Ὕμνο, ἔψαξε νὰ βρεῖ τί ἄλλο θὰ μπορούσε νὰ πάρει ἀκόμη ἀπὸ αὐτόν, ἀνακάλυψε τότε τὶς παραπάνω στροφές, τοῦ ἄρρεσαν, τὶς πῆρε καὶ τὶς ἐνσωμάτωσε στὸν λόγο του «Περὶ συνεισφορᾶς». Ἔτσι τὰ μέρη αὐτοῦ τοῦ Λόγου, ποὺ ἀναφέρονται στὸ θέμα μας, πῆραν τὴ μορφὴ, μὲ τὴν ὁποία δημοσιεύτηκαν τὸ 1833.

Θὰ μπορούσε ἴσως κανεὶς νὰ ἀντιτάξει ἀκόμη τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἴδιο ἔκανε ὁ Οἰκονόμος καὶ στὸν λόγο του «Περὶ φιλογενείας» μὲ τὸ ρῆμα «παλαίει». Ἀπὸ τὴν πρώτη χρῆση τοῦ Ὕμνου πῆρε τὴ βασικὴ θεματικὴ εἰκόνα. Ἀργότερα, ὕστερα ἀπὸ δευτέρη ἀναδρομὴ καὶ «ψάξιμο» στὸν Ὕμνο πρόσθεσε στὸ «παλαίει» τὴν πρόθεση «ἀντι». Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ θεωρῶ ἀπίθανη. Ἡ διαδικασία τῆς καὶ ἡ λογικὴ τῆς μὲ ἐμποδίζουν νὰ τὴ δεχθῶ. Τὴ θέση μου αὐτὴ ἐνδυναμώνει, ὅσο κι ἂν αὐτὸ φανεῖ στὴν ἀρχὴ παράξενο, καὶ τὸ ἐπόμενο στοιχεῖο:

Ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης εἶχε κατηγορήσει τὸ σφοδρὸ ἀντίμαχό του Κ. Οἰκονόμο γενικὰ ὡς «σφετεριστὴ» ξένης πνευματικῆς ιδιοκτησίας. Εἰδικά, σύμφωνα μὲ τὴν κατηγορία τοῦ Φαρμακίδη, ὁ Οἰκονόμος στὴν περιγραφή τῆς «πεζομαχίας τῶν Ἑλλήνων» ποὺ ὑπάρχει στὸ

λόγο του «Περὶ συνεισφορᾶς» και ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία και τὴ βάση τῆς μελέτης μας, ἀντιγράφει μέρη ἀπὸ τὴ 15ῃ Méditation «Les Préludes» τοῦ Λαμαρτίνου⁴¹. Ἡ ἐκφώνηση ὅμως τοῦ λόγου τοῦ Οἰκονόμου «Περὶ συνεισφορᾶς», ὅπως ἔχουμε σημειώσει παραπάνω, ἔγινε τὴν 1 Μαρτίου 1822 και ἡ δημοσίευσή του τὸ 1833, ἐνῶ ἡ σύνθεση τῆς Méditation αὐτῆς τοῦ Λαμαρτίνου πῆρε τὴν τελικὴ μορφή της τὸ 1822 και δημοσιεύθηκε τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1823⁴². Ἔτσι ἔχουμε και ἐδῶ τὴν ἴδια περίπτωση «ἐτεροχρονισμοῦ» ποὺ ἔχουμε και μὲ τὸν Ὑμνο τοῦ Σολωμοῦ. Δηλ. ἡ κατηγορία τοῦ Φαρμακίδη στηρίζεται στὴν προϋπόθεση ὅτι ὁ Οἰκονόμος πῆρε ὀρισμένα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν 15ῃ Méditation τοῦ Λαμαρτίνου και τὰ μετέφερε στὸ λόγο του «Περὶ συνεισφορᾶς» ὕστερα ἀπὸ τὴ σύνθεση ἢ τὴ γραφή και τὴν ἐκφώνηση αὐτοῦ τοῦ Λόγου και, φυσικά, ὕστερα ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ παραπάνω ποιήματος τοῦ Λαμαρτίνου.

Ὅπως φαίνεται, ἔχει δίκιο ὁ Φαρμακίδης ὅταν γράφει ὅτι στὸ λόγο «Περὶ συνεισφορᾶς» τοῦ Κ. Οἰκονόμου ἔχει «συνεισφέρει τὸ ἑαυτοῦ μέρος και ὁ ἐνδοξος τῆς Γαλλίας ποιητῆς Λαμαρτίνος»⁴³. Γιατί οἱ περικοπὲς ἀπὸ αὐτὸν τὸ Λόγο τοῦ Οἰκονόμου, ποὺ παραθέτει ὁ Φαρμακίδης, ὡς παραδείγματα τοῦ σφετερισμοῦ, μὲ ἀντιπαράθεση στίχων τοῦ Λαμαρτίνου⁴⁴ — και ἄλλες περικοπὲς ποὺ ἔχουν ὁμοιότητες μὲ ἄλλους στίχους, ποὺ δὲν παραθέτει ὁ Φαρμακίδης — δὲν ὑπάρχουν στὸ χειρόγραφο τοῦ λόγου «Περὶ συνεισφορᾶς». Φαίνεται δηλ. ὅτι ὁ Οἰκονόμος πῆρε τὰ στοιχεῖα τους ἀπὸ τὸ Λαμαρτίνο και τὰ πρόσθεσε στὸ Λόγο του σὲ κάποιον μεταγενέστερο χρονικὸ σημεῖο και ἔτσι ἡ περιγραφή τῆς πεζομαχίας πῆρε τὴ δημοσιευμένη τὸ 1833 τελικὴ μορφή της.

Ἄν λοιπὸν στὰ στοιχεῖα ποὺ πῆρε ὁ Οἰκονόμος ἀπὸ τὸν Ὑμνο σὲ πρῶτο και δεῦτερο στάδιο, σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω ὑπόθεση, προσθέσουμε και ὅσα — σχεδὸν ὅλα διαφορετικὰ — πῆρε ἀπὸ τὸ Λα-

41. Ὁ ψευδόμενος Γερμανός, ὑπὸ Θεοκλήτου Φαρμακίδου, Ἀθήνα 1838, σ. 70-72. Βλ. και Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ρομαντικὰ σημειώματα Α΄. Οἱ Νύχτες τοῦ Γιούγκ στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1817*, Ἀθήνα 1944 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ π. *Νέα Γράμματα*, τ. Ζ΄, 1944), σ. 20-21, σημ. 22. Τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1975, σ. 285.

42. *Oeuvres de M. De Lamartine*, τ. Β΄: *Nouvelles méditations poétiques, avec commentaire [...]*, par M. De Lamartine, Παρίσι 1842, σ. 108. Lamartine, *Méditations poétiques, avec une notice biographique, une notice historique et littéraire* par Henri Maugis, 40ῃ ἔκδοσης, Παρίσι, Larousse, 1942, σ. 4, 88.

43. ὁ.π., σ. 71.

44. ὁ.π., σ. 71-72.

μαρτίνο, τότε από την περιγραφή της πεζομαχίας δεν μένει τίποτα δικό του. Αυτή τη μεγάλη υπερβολή δεν τη δέχομαι⁴⁵.

Ε΄

Ὁ Οἰκονόμος λοιπόν, σύμφωνα με τὴ γνώμη μας, πήρε ἀπὸ τὸν Ὑμνο μόνον τὰ στοιχεῖα ποὺ σημειώνουμε παραπάνω. Πῶς ἐξηγοῦνται ὁμως οἱ ἄλλες ὁμοιότητες ἀνάμεσα σὲ περικοπὲς ἀπὸ Λόγους τοῦ Οἰκονόμου καὶ σὲ στίχους ἢ στροφές ἀπὸ τὸν «Ὑμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Δ. Σολωμοῦ; Ὑπάρχουν δύο ἐκδοχές:

1. Ἡ πρώτη ἐκδοχὴ εἶναι ὅτι καὶ ἀπὸ τὸ ρήτορα καὶ ἀπὸ τὸν ποιητὴ χρησιμοποιήθηκε κάποιον κοινὸ πρότυπο, δηλ. ἓνα τρίτο κείμενο. ἴσως καὶ περισσότερα — κοινὴ ἀφετηρία, πηγὴ τῆς ἔμπνευσης ἢ τῆς ἐπίδρασης. Γιὰ νὰ ἐντοπιστεῖ αὐτὸ τὸ κείμενο, ἂν βέβαια ὑπάρχει, χρειάζεται ἔρευνα σὲ χώρους, ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προσδιοριστοῦν. Ἄλλὰ καὶ ἂν γινόταν δυνατὸς κάποιος γενικὸς προσδιορισμὸς, θὰ ἦταν ἀδύνατη ἡ ὀριοθέτησή του. Τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ δὲν θεωρῶ πιθανή.

2. Ἡ δευτέρη ἐκδοχὴ εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ ἀπλὴ σύμπτωση⁴⁶. Δύο εἶναι τὰ βασικὰ θέματα, στὰ ὁποῖα παρατηροῦνται οἱ ὁμοιότητες: Τὸ ἓνα εἶναι ὁ πόλεμος (ἐκδηλώσεις καὶ ἀποτελέσματα του). Τὸ ἄλλο εἶναι ἡ διχόνοια (αἰτίες, ἐκδηλώσεις, ἀποτελέσματα). Καὶ τὰ δύο αὐτὰ θέματα ἀντικρίζονται σὲ ἀναφορὰ μετὰ τὸ ἴδιο μεγάλο ἱστορικὸ γεγονός, ποὺ στὰ χρόνια ἐκεῖνα βρισκόταν στὸ ἐπίκεντρο τῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων, τὴν ἐλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821. Φυσικὸ λοιπὸν ἦταν νὰ συγκλίνουν καὶ νὰ συναντηθοῦν ἐπάνω στὸ ἴδιο θέμα ἡ φαντασία καὶ οἱ στοχασμοὶ τοῦ ρήτορα μετὰ τὴν ἔμπνευση καὶ τὴ φαντασία τοῦ ποιητῆ. Ἡ συνάντησις αὐτὴ ἦταν δυνατὸ νὰ προκαλέσει χωρὶς ἄλλη ἐπικοινωνία (δηλ. συμπτωματικὰ καὶ ἀνεξάρτητα, μετὰ τρόπο κοινὸ καὶ

45. Κατηγορώντας ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης τὸν Οἰκονόμον ὡς «σφετεριστὴ» ξένης πνευματικῆς ἰδιοκτησίας γράφει βέβαια ὅτι σὲ μερικὰ συγγράμματά του «μόνον τὰ συρράμματα καὶ τὰ παραπληρώματα εἶναι κτῆμα ἴδιον αὐτοῦ». (δ.π., σ. 70· Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Ρομαντικὰ σημειώματα*, Α΄, δ.π., σ. 20, σημ. 22). Ἄλλὰ καὶ ὁ Οἰκονόμος εἶχε κατηγορήσει τὸν Φαρμακίδην ὡς «συλλητὴν» ξένης πνευματικῆς ἰδιοκτησίας, «πανταχόθεν καρπιζόμενον καὶ σταχυολογοῦντα» βλ. Κ. Οἰκονόμος, *Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα ἐκδιδόντος Σοφοκλέους*, Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, τ. Γ΄, Ἀθήνα 1866, σ. 301-307. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς δύο πολὺ ἀξιόλογες πνευματικὲς φυσιογνωμίες τῆς πρώτης πενηκονταετίας τοῦ 19^{ου} αἰ. εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἔχθρα. (Γιὰ τὴν ἀντίθεση καὶ τὴν διαμάχην Οἰκονόμου-Φαρμακίδη βλ. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ. Α΄, Ἀθήνα 1920, σ. 158-164 καὶ 195-199).

46. Αὐτὸ, ἀπόλυτα βέβαιο γιὰ τὸ Σολωμό, τὸ θεωρῶ βέβαιο καὶ γιὰ τὸν Οἰκονόμον. Στοιχεῖα γιὰ ἀντίθετη ἐκδοχὴ δὲν ἔχω ὑπόψη μου.

παράλληλο) τις ίδιες ή παρόμοιες ψυχοπνευματικές διεργασίες και αντιδράσεις απέναντι στα ίδια γεγονότα και στις ίδιες καταστάσεις, πραγματικές ή ένδεχόμενες. Τη σύμπτωση τῶν αντιδράσεων διευκόλυνε ή φύση τῶν βασικῶν θεμάτων, πού εἶναι, ὅπως σημειώσαμε, ὁ πόλεμος καί ἡ διχόνοια:

α) Τό θέμα τοῦ πολέμου. Σκηνές καί εἰκόνες ἀπό μάχη στή στεριά καί ἀπό μάχη στή θάλασσα (δηλ. ἐκδηλώσεις τοῦ «πολέμου») προβάλλει μέ τό Λόγο του ὁ Οἰκονόμος. Οἱ μάχες αὐτές δέν εἶναι πραγματικά καί ὀρισμένα, δηλ. ἱστορικά γεγονότα. Εἶναι πλάσματα τοῦ στοχασμοῦ καί τῆς φαντασίας τοῦ ρήτορα. Οἱ σκηνές ὅμως πού περιγράφει καί οἱ εἰκόνες πού προβάλλει ὁ ρήτορας ἀποτελοῦν κύριες καί σταθερές ἐκδηλώσεις, γνωρίσματα χαρακτηριστικά καί ἀποτελέσματα κάθε πραγματικῆς μάχης μέ φονικές διαστάσεις — καί ὄχι μόνο ἐκείνης τῆς ἐποχῆς.

Οἱ σκηνές καί οἱ εἰκόνες ἀπό μάχες πού προβάλλει ὁ Σολωμός ἀναφέρονται βέβαια σέ πραγματικά, χρονικά καί τοπικά ὀρισμένα, δηλ. ἱστορικά γεγονότα. Ὁ Σολωμός ὅμως δέν γράφει ἱστορία, ἀλλά συνθέτει ποίημα. Μπορεῖ βέβαια νά χαράζει τό γενικό περίγραμμα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, μέσα σ' αὐτό ὅμως δέν εἶναι ὑποχρεωμένος νά εἰκονίσει τά καθέκαστα καί μάλιστα μέ τήν ἀκρίβεια πού ἐπιβάλλει ἡ ἱστοριογραφία. Ἐτσι ὁ Σολωμός (στά παράλληλα χωρία πού ἔχουμε σημειώσει παραπάνω) ἐπιλέγει καί προβάλλει εἰκόνες, πού μπορεῖ βέβαια νά ἀνταποκρίνονται σέ συγκεκριμένα ἱστορικά γεγονότα, ἔχουν ὅμως ὡς συστατικά στοιχεῖα κύριες καί σταθερές ἐκδηλώσεις, γνωρίσματα χαρακτηριστικά καί ἀποτελέσματα κάθε φονικῆς μάχης (γενικά). Ἀποτέλεσμα τῶν δύο περιπτώσεων: συμπτώσεις νοηματικές, λεκτικές καί εἰκονικές ἀνάμεσα στό ρητορικό λόγο τοῦ Οἰκονόμου καί στό ἐπικολυρικό ποίημα τοῦ Σολωμοῦ.

Προβάλλει ὅμως τό ἐρώτημα: Ἐπί ποῦ ἀντλήσαν, ὁ ρήτορας καί ὁ ποιητής, τή γνώση σταθερῶν ἐκδηλώσεων καί χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων καί ἀποτελεσμάτων κάθε μάχης; Ὅχι βέβαια ἀπό ἄμεσα βιωμένες ἐμπειρίες. Ἄν ὅμως ἔλειπε καί ἀπό τοὺς δύο ἡ ζωντανή μνήμη ἀπό ἄμεσα βιωμένες ἐμπειρίες, ὑπῆρχε ἡ ἱστορική γνώση. Ἐννοῶ ἕνα ἀπόθεμα γνώσεων ἀπό δημοσιευμένες σέ ἐφημερίδες, βιβλία καί ἄλλα ἐντυπα περιγραφῆς καί ἀφηγήσεις (ἴσως καί ἀπό προφορικές ἀφηγήσεις) πού εἶχαν γιά ἀντικείμενό τους μάχες στή στεριά ἢ στή θάλασσα. Πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι τέτοια κείμενα εἶχαν διαβάσει καί ὁ Οἰκονόμος καί ὁ Σολωμός⁴⁷.

47. Βρισκόμαστε ἄλλωστε σέ μιὰ ἐποχή, κατὰ τήν ὁποία ἦταν ἀκόμη ζωντὸς ὁ ἀπόηχος ἀπὸ τοὺς μακροχρόνιους καί φονικότατους ναπολεοντεῖους πολέμους πού

β) Τὸ θέμα τῆς διχόνοιας. Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ προάγγελοι τῆς διχόνοιας εἶχαν κάνει τὴν ἐμφάνισή τους ἀπὸ τὸν πρῶτο χρόνο τῆς Ἐπανάστασης. Ὁ κίνδυνος γιὰ τὴν πορεία καὶ τὴν ἔκβαση τοῦ Ἀγῶνα πρόβαλλε ἀπειλητικὸς καὶ προκαλοῦσε στοὺς στοχαστικοὺς παρατηρητὲς ψυχοπνευματικὲς διεργασίες καὶ ἀντιδράσεις, πού εἶχαν τὰ ἴδια ἢ παρόμοια βασικὰ συστατικὰ στοιχεῖα καὶ γνωρίσματα. Ἐπόμενο λοιπὸν ἦταν νὰ στραφοῦν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, νὰ συναντηθοῦν στὸ ἴδιο σημεῖο καὶ μὲ πηγὴ τὴν ἴδια ἢ παρόμοια βιωματικὴ κατάσταση, νὰ ἐκδηλωθοῦν μὲ τὸν ἴδιον ἢ παρόμοιο τρόπο ἢ ἀνησυχία τοῦ ρήτορα καὶ ἡ ἀνησυχία τοῦ ποιητῆ. Ἔτσι ἡ ἀνησυχία γιὰ τίς διαστάσεις πούμποροῦσε νὰ πάρει καὶ γιὰ τίς συνέπειες πού ἀσφαλῶς θὰ εἶχε γιὰ τὸν Ἀγῶνα ἡ διχόνοια ἐκφράζεται καὶ ἀπὸ τὸ ρήτορα καὶ ἀπὸ τὸν ποιητὴ μὲ συμβουλὲς καὶ μὲ προτροπὲς πρὸς τοὺς ἀγωνιστὲς⁴⁸. Οἱ προτροπὲς (: θεματικὴ ταύτιση) γιὰ νὰ λειτουργήσουν πειστικὰ συνοδεύονται μὲ σταθερὰ γνωρίσματα πού ἔχει καὶ μὲ ὅμοια ἀποτελέσματα πού ἐπιφέρει σὲ τέτοιες ἢ παρόμοιες περιστάσεις ἡ διχόνοια γενικὰ (: ὁμοιότητες στὰ καθέκαστα). Τὴ γνώση αὐτῶν τῶν στοιχείων ἀντλοῦσαν ὁ ρήτορας καὶ ὁ ποιητής, ἀπὸ τὴ γενικότερη παιδεία τους, ἐμπλουτισμένη μὲ εἰδικὲς ἐμπειρίες ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς φυλῆς μας. Ἀποτέλεσμα: θεματικὴ ταύτιση καὶ ὁμοιότητες νοηματικὲς, λεκτικὲς, εἰκονικὲς ἀνάμεσα σὲ περικοπὲς ἀπὸ Λόγους τοῦ Οἰκονόμου καὶ σὲ στροφὲς ἢ σὲ στίχους ἀπὸ τὸν Ὕμνο τοῦ Σολωμοῦ.

Συνοψίζουμε τίς παρατηρήσεις καὶ τὰ συμπεράσματά μας.

1. Ὁ Δ. Σολωμὸς κατὰ τὴ σύνθεση τοῦ «Ὕμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» (1823) δὲν ἀντλήσε στοιχεῖα νοηματικὰ ἢ μορφικὰ ἀπὸ τοὺς ρητορικοὺς λόγους τοῦ Κ. Οἰκονόμου («Περὶ συνεισφορᾶς», «Περὶ φιλογενείας», «Προτρεπτικὸς πρὸς τοὺς Ἕλληνας»), μολονότι εἶχε προηγηθεῖ ἡ γραφὴ καὶ ἡ ἐκφώνησή τους (1821-1822).

2. Ὁ Κ. Οἰκονόμος σὲ κάποιο χρονικὸ σημεῖο ὕστερα ἀπὸ τὴ γραφὴ καὶ τὴν ἐκφώνηση τῶν Λόγων του, πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευσή τους

εἶχαν συνταράξει τὴν Εὐρώπη. Γιὰ τὸ Σολωμὸ ἔχουμε καὶ ἓνα ἄλλο στοιχεῖο: ὅταν ἔγραφε τὸν Ὕμνο (1823) εἶχαν δημοσιευθεῖ στὸν ἑλληνικὸ καὶ στὸν εὐρωπαϊκὸ Τύπο εἰδήσεις, περιγραφὲς κτλ. ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Τριπολιτσᾶς (1821). Ἐπιπλέον στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κυκλοφοροῦσαν προφορικὲς ἀφηγήσεις γιὰ τίς δραματικὲς καὶ φονικὲς σκηνὲς πού ἀκολούθησαν τὴν εἴσοδο τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων στὴν Τριπολιτσᾶ.

48. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὰ ἴδια χρονικὰ πλαίσια καὶ ἓνας ἄλλος κορυφαῖος λόγιος, ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, κινημένος ἀπὸ τίς ἴδιες ψυχοπνευματικὲς διεργασίες, προβάλλει σὲ κείμενά του τὸν κίνδυνο ἀπὸ τὴ φιλοπρωτία καὶ τὴ διχόνοια καὶ ἀπευθύνει ἀνάλογες «παραινέσεις» καὶ συμβουλὲς στοὺς ἀγωνιζόμενους γιὰ τὴν ἐλευθερία τους Ἕλληνες.

τὸ 1833, χρησιμοποίησε τὸν Ὑμνο τοῦ Σολωμοῦ. Πῆρε ἀπὸ αὐτὸν καὶ μετέφερε στοὺς παραπάνω Λόγους του (στὸ μέτρο τῆς βεβαιότητος ἢ πιθανότητος ποὺ καθορίσαμε) μόνο ὅσα στοιχεῖα ἔχουμε σημειώσει.

3. Ὅλες οἱ ἄλλες ὁμοιότητες — κυρίως ὅσες ἀναφέρονται στὰ δύο βασικά θέματα, δηλ. τὸν πόλεμο καὶ τὴ διχόνοια — ἀνάμεσα σὲ περικοπὲς ἀπὸ τοὺς παραπάνω Λόγους τοῦ Κ. Οἰκονόμου καὶ σὲ στίχους ἢ στροφὲς τοῦ «Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Δ. Σολωμοῦ, εἶναι συμπτωματικὲς.

Βασίλης Ἰω. Τόγιας